

Forskerforbundet: Akademisk frihet under press

Om sentrale prinsipper og utviklingstrekk

Innhold

1	INNLEDNING	2
2	HVA ER AKADEMISK FRIHET?	3
3	UNIVERSITETER OG HØYSKOLER	5
3.1	NOU 2006:19 og lovfesting av akademisk frihet	5
3.2	Institusjonsnivå	6
3.3	Individnivå	8
3.4	Økt trykk på ekstern finansiering	8
3.5	Midlertidig ansatte er i spesielt sårbare posisjoner	10
3.6	Krav om publisering i visse type kanaler	10
3.7	Utviklingstrekk og undersøkelser	10
4	INSTITUTTSEKTOREN	12
4.1	EUs Charter & Code	12
4.2	Internasjonal komparativ forskning om akademisk frihet i instituttsektoren	13
4.3	Forskerforbundets egne undersøkelser	13
4.4	En forskningsbasert forvaltning?	14
5	FORSKNING I ANDRE SEKTORER	16
5.1	Medisinsk forskning i helseforetak	16
5.2	ABM-sektor	17
6	AVSLUTTENDE KOMMENTAR	18

1 Innledning

Akademisk frihet er en forutsetning for at de vitenskapelig ansatte i alle fagområder og forskningsutøvende sektorer skal kunne utfordre etablerte sannheter og flytte grensene for vår kunnskap, og dermed også en forutsetning for tillit, troverdighet og kvalitet. Idealet om akademisk frihet står relativt sterkt i Norge. Flere tendenser og trender setter imidlertid akademisk frihet under nytt press: økende vekt på nytteverdi, strategisk spissing og ekstern finansiering, bortfall av kollegiale organer, økende andel midlertidig vitenskapelig ansatte, endringer i forvaltningens bruk av forskning og flere saker knyttet til mistillit til og misbruk av forskning. Svekkes den akademiske friheten, svekkes ikke bare forskningens kvalitet, men også den opplyste og kritiske samfunnsdebatten og tilliten til forskningsbasert kunnskap. Det er derfor viktig for Forskerforbundet at disse utfordringene synliggjøres og at dilemmaer og spesielt bekymringsverdige områder løftes fram og diskuteres.

Dette notatet er forankret i Forskerforbundets verdiplattform og arbeidsprogram, men er ikke et vedtatt politikkdokument. Formålet har vært å lage et kunnskaps- og diskusjonsgrunnlag i Forskerforbundets arbeid med akademisk frihet – både sentralt og lokalt i organisasjonen. Notatet forsøker å belyse hva som menes med akademisk frihet og hvorfor dette prinsippet er så grunnleggende viktig for forskning og kunnskapsutvikling. Notatet gjennomgår hvordan akademisk frihet forstås og utfordres ved universiteter og høyskoler og i instituttsektoren, og berører avslutningsvis spørsmålet om forskningsfrihet i helseforetak og ABM-sektoren. Notatet er utarbeidet av Jon Wikene Iddeng, spesialrådgiver i Forskerforbundet.

2 Hva er akademisk frihet?

Vi må kunne stole på at den kunnskapen vi bygger våre liv og handlinger på, er sannferdig. Det kan vi bare dersom forskerne som har frembrakt den er frie og uavhengige, og forskningsresultater kontinuerlig blir gjenstand for kritisk prøving fra andre forskere. Det at forskere skal forfølge sannheten, hvor enn det fører dem, er essensen i akademisk frihet og viktig for samfunnet. Resultater av vitenskapelig sannhetssøken kan gi støtte til, men også korrektiv til eksisterende oppfatninger og ortodoksier, og må derfor også kunne formidles fritt der forskeren mener det er formålstjenlig. Akademisk frihet er følgelig en forutsetning for at de vitenskapelig ansatte i alle fagområder vil utfordre etablerte sannheter og flytte grensene for vår kunnskap. Det kan bare skje om vi sørger for at forskere er så uavhengige, frie og bevisste på mulige interessekonflikter som mulig. For at forskningen skal være pålitelig, må forskerne være uavhengige av press og interesser som vil påvirke prosessen og resultatene. Vitenskapsens erkjennelsesledende interesse kan havne i konflikt med og krysspress fra andre former for interesse, det være seg organisatorisk, strategisk, økonomisk eller politisk. Akademisk frihet er slik sett et ideal som må forsvares og konkretiseres i ulike sammenhenger – og som ikke nødvendigvis er eller vil være det samme for vitenskapelig ansatte ved et universitet som for en forsker ved et helseforetak.

Samfunnet må være trygg på at den forskningen som utføres og det studentene lærer, er av høy kvalitet og styrt av jakten på faglige sannheter. Det betinger at forskerne har tid og ressurser til å drive forskning og til å kunne offentliggjøre sine analyser og funn, og trygghet til å stå i situasjoner hvor forskningsresultatene utfordres. Det betyr også at forskerne må være åpne for kritikk av egen forskning og formidling, ved å følge god forskningsetikk og etablerte faglige standarder og regler for henvisning, fagfelle vurdering og etterprøvbarehet. Med akademisk frihet følger ansvar for etterrettelighet, åpenhet og sannferdighet. Et utvalg ledet av tidligere rektor ved Universitetet i Oslo, Arild Underdal, utredet akademisk frihet i Norge i 2006 og la grunnlaget for en lovfesting av den i Lov om universiteter og høyskoler. Underdal-utvalget formulerte det slik:

Frihet til å søke etter og formidle kunnskap har vært begrunnet først og fremst ut fra et samfunnsmessig behov for en felles, forskningsbasert kunnskapsbase. Verdien av en slik kunnskapsbase avhenger av om det i samfunnet er en utbredt tillit til at kunnskapsutviklingen og oppfatningen av hva som er gyldig kunnskap ikke blir styrt av særinteresser, enten de er av politisk, økonomisk, religiøs eller annen art. Denne tilliten er avhengig av at forskning og undervisning bygger på en velprøvd og streng vitenskapelig tenkemåte, gjør bruk av de beste tilgjengelige metoder og data, og er åpen for kritisk innsyn og etterprøving. (NOU 2006:19, s. 12)

Den akademiske friheten er lovfestet for universiteter og høyskoler i Norge, fordi disse institusjonene har et særskilt ansvar for å ivareta fri, uavhengig og kritisk forskning og utdanning. Loven understreker både den institusjonelle autonomien og den individuelle retten til å velge emne og metode, retten til å publisere forskningsresultater, men også ansvaret for at forskning og undervisning skjer etter etablerte etiske og faglige standarder. Kollegiale organer med innflytelse over faglige spørsmål og prioriteringer er viktig for å ivareta den institusjonelle uavhengigheten. Men akademisk frihet er noe mer enn lovens bestemmelser, og den må kontinuerlig forhandles, balanseres og forvaltes i spenningene mellom ulike interesser.

Universiteter og høyskoler har i utgangspunktet en noe ulik inngang til spørsmålet om akademisk frihet. Universitetene har tradisjonelt hatt en uavhengig og fri rolle i utvikling av vitenskap og fag, et ideal som for en stor grad ble adoptert av distriktshøyskolene da de ble anlagt. Profesjonshøyskolene ble imidlertid etablert med hovedformål å utdanne kandidatene for yrkesutøvelse innenfor et spesifikt fagfelt. Profesjonsutdanningene var underlagt vesentlige føringer og forskningen gitt en spesifikk rolle koblet til profesjonsfeltet eller også med et særlig ansvar for regionens kunnskapsbehov. Sammensmeltingen av disse to tradisjonene til én felles universitets- og høyskolesektor som kulminerer med pågående fusjoner, har dermed ikke vært uten betydning for oppfattelsen og ivaretagelsen av akademisk frihet.

Forskere utenfor akademia er ikke omfattet av UH-loven og dermed heller ikke av den lovfestede beskyttelsen av akademisk frihet. Disse forskerne er likevel beskyttet av de ulovhjemlede prinsippene om faglig uavhengighet og sannhetssøken, av hensyn til kvalitet, troverdighet og integritet. De er imidlertid ikke i samme grad vernet av den *akademiske* friheten med dens begrunnelse i universitetenes faglige autonomi og samfunnsrolle. Her er det kanskje riktigere å snakke om forskningsfrihet og uavhengighet. Uansett er det mulig å identifisere noen grunnprinsipper for vitenskapelig sannhetssøken. Som Underdalutvalget peker på er «*Vern om den enkelte forskers og lærers faglige integritet (...) ett slikt grunnleggende prinsipp*» (NOU 2006:19, s.9). KUF-komiteen la også vekt på «*den positive symbolfunksjonen en lovfesting av prinsippet om akademisk frihet vil ha for andre institusjoner*» som ikke var omfattet av loven.

Dagens universiteter og høyskoler skiller seg – som institusjoner – fra forskningsinstitutter og sykehus, som har en langt mer anvendt forskningsprofil og er utviklet for å løse spesifikke typer oppgaver gjennom forskning. Ikke desto mindre er også disse institusjonenes forskning bundet av det samme kravet til uavhengighet og integritet, men vil kunne ha andre legitime begrensninger hva gjelder åpenhet og fri publisering av forskningsresultatene, som følger av forskningsoppdragets karakter og hensyn til personvern, konkurransesensitive opplysninger, rikets sikkerhet osv.

Den pågående nedbyggingen av forskjellene mellom universitetene, høyskolene, forskningsinstituttene og sykehusenes forskningsavdelinger kan ses som et dilemma for den akademiske friheten. Institusjonelle forskjeller utviskes, finansieringen blir mer og mer avhengig av felles konkurransearenaer og arbeidsoppgavene blir likere. Innholdet i, begrunnelsen for og omfanget av akademisk frihet vil naturlig endres når forskningsinstitutter, som er opprettet enten for å ivareta forvaltningsoppgaver eller for å tilby forskningstjenester i et oppdragsmarked, blir ført sammen med høyskoler og universiteter. Det samme kan også sies om de store sykehusene som er gitt status som universitetssykehus. Ansatte her er ofte tilsatt i ulike stillingsbrøker i forskning og klinisk arbeid, og flere har bistillinger ved og tett samarbeid med de tradisjonelle universitetene. All kunnskapsproduksjon og vitenskap som utføres ved disse ulike virksomhetene, kan ikke gjøre krav på den samme totale akademiske friheten, forstått som full frihet til å velge forskningsfelt, metode og publiseringsform. Det er en fare ved utviklingen at vi ender med at alle forskere – enten de er ansatt ved et universitet, institutt eller i et helseforetak – alltid vil være underlagt en oppdragsgiver eller finansieringskilde, og at den akademiske friheten kun er begrenset til det som oppfattes som minstekravet i loven. Dette er et overordnet dilemma som burde vært tydeligere framme i det offentlige ordskiftet i forbindelse med fusjonsprosesser og nedbygging av sektorskillene.

I dette notatet vil begrepet *akademisk frihet* bli brukt om den friheten og uavhengigheten som er nødvendig for forskere og vitenskapspersonell i alle sektorer, også utenom akademia. Akademisk frihet er et ideal som lar seg etterleve i varierende grad gitt ulike rammer for styring, finansiering, organisering, uavhengighet og interesser. Utover å møte lovens krav, bør vår oppgave være å komme så nære idealet som mulig i de ulike sektorene. Akademisk frihet vil ustanselig være utsatt for interessekonflikter og gjenstand for forhandlinger, og må kontinuerlig aktualiseres og diskuteres både prinsipielt og i enkeltsaker.

3 Universiteter og høyskoler

I akademia er det et spenningsfelt mellom bevilgende myndighet, institusjon og fagperson når det kommer til akademisk frihet, forenklet sagt mellom politisk styring, institusjonell autonomi og den enkeltes faglige frihet.

Institusjonenes autonomi er i norsk sammenheng innskrenket av en rekke forhold. Det være seg finansieringen over statsbudsjettet, med resultatbaserte tildelinger og lovregulerte begrensninger av mulighetene til andre inntekter, politiske vedtak og styringsinstruks og -dialog med departementet og lover og regler. Men også «ytre press» fra aktører med mer eller mindre legitime krav og ønsker til institusjonens virke, herunder en vedvarende og forsterket politisk diskurs om forskningens og utdanningens nytteverdi, med tilhørende krav om spesialisering, strategisk satsing og samarbeid med næringslivet.

Den enkelte ansattes frihet er på sin side også begrenset av en rekke forhold – fra egen arbeidsavtale, institusjonens strategiske planer, arbeidsgivers styringsrett (herunder pålagte oppgaver og samarbeid om koordinerte prosjekter) og lov- og avtaleverk, til tilgang til ressurser, posisjoner og definisjonsmakt.

Akademisk frihet må til en viss grad ses som en størrelse mellom disse spenningene som må forhandles, balanseres og forvaltes. Det var også bakgrunnen for Underdalutvalget og lovfestingen av akademisk frihet.

3.1 NOU 2006:19 og lovfesting av akademisk frihet

I november 2007 vedtok Stortinget en ny § 1-5 om Faglig frihet og ansvar i *Lov om universiteter og høyskoler*. Her pålegges institusjonene å fremme og verne akademisk frihet. Videre er prinsippet om faglig frihet når det gjelder undervisningen av studenter og i egen virksomhet for øvrig, tatt inn i lovens formålsparagraf. Lovendringen trådte i kraft 1. januar 2008. Til grunn for lovendringen lå utredningen om akademisk frihet (NOU 2006:19) fra Underdalutvalget. Utredningen inneholder en rekke stadig relevante analyser og konklusjoner.

Underdalutvalget beskrev akademisk frihet slik:

1. Frihet til å stille spørsmål – også ved det autoriteter anser som etablert kunnskap og forståelse, og ved saksforhold eller teser som det knytter seg sterke interesser eller følelser til.
2. Frihet til å bestemme hvilket materiale og hvilke metoder man vil benytte for å finne svar; mer presist et *sant* eller *holdbart* svar.
3. Frihet til å legge frem hypoteser, resultater og resonnementer offentlig.

Utredningen påpeker også den akademiske frihetens begrensninger:

Den akademiske frihet er begrunnet i og begrenset av den akademiske virksomhets konstituerende formål og grunnleggende prinsipper for vitenskapelig tenkning. Dette er institusjonelle standarder som setter høye krav til kompetanse, arbeidsinnsats og kvalitet. Standardene gir derfor ikke bare den enkelte forsker/lærer beskyttelse mot illegitime inngrep, men rettfærdiggjør også krav om kompetanse og innsats, og tiltak mot atferd som bryter med virksomhetens grunnleggende normer eller ikke tilfredsstillende anerkjente kvalitetskrav. (NOU 2006:19, s. 10)

Loven sikrer altså institusjonell autonomi, forstått som frihet i faglig innretning og tilsettinger, og den enkelte vitenskapelig ansattes akademiske frihet, forstått som retten til selv å velge sitt forskningsfelt, utforme sine egne problemstillinger og metoder i både forskning og undervisning, samt retten til å publisere resultatene og formidle fagkunnskap, men likevel begrenset av ansettelsesforholdet og særskilte avtaler.

Lov om universiteter og høyskoler § 1-5. Faglig frihet og ansvar

- (1) Universiteter og høyskoler skal fremme og verne akademisk frihet. Institusjonene har et ansvar for å sikre at undervisning, forskning og faglig og kunstnerisk utviklingsarbeid holder et høyt faglig nivå, og utøves i overensstemmelse med anerkjente vitenskapelige, kunstfaglige, pedagogiske og etiske prinsipper.
- (2) Universiteter og høyskoler har ellers rett til å utforme sitt eget faglige og verdimesseige grunnlag innenfor de rammer som er fastsatt i eller i medhold av lov.
- (3) Universiteter og høyskoler kan ikke gis pålegg eller instruksjoner om
 - a) læreinnholdet i undervisningen og innholdet i forskningen eller i det kunstneriske og faglige utviklingsarbeidet.
 - b) individuelle ansettelses eller utnevnelser.
- (4) Den som gir undervisning ved institusjon under denne lov har et selvstendig faglig ansvar for innhold og opplegg av denne innenfor de rammer som institusjonen fastsetter eller som følger av lov eller i medhold av lov.
- (5) Den som er ansatt i stilling hvor forskning eller faglig eller kunstnerisk utviklingsarbeid inngår i arbeidsoppgavene, har rett til å velge emne og metode for sin forskning eller sitt utviklingsarbeid innenfor de rammer som følger av ansettelsesforholdet eller særskilt avtale.
- (6) Universiteter og høyskoler skal sørge for åpenhet om resultater fra forskning eller faglig eller kunstnerisk utviklingsarbeid. Den som er ansatt i stilling som nevnt i femte ledd har rett til å offentliggjøre sine resultater og skal sørge for at slik offentliggjøring skjer. Det relevante forskningsgrunnlaget skal stilles til rådighet i overensstemmelse med god skikk på vedkommende fagområde. Styret kan samtykke til utsatt offentliggjøring når legitime hensyn tilsier det. Det kan ikke avtales eller fastsettes varige begrensninger i retten til å offentliggjøre resultater utover det som følger av lov eller i medhold av lov.

Akademisk frihet er imidlertid noe mer, ut over det som kan utledes av loven. Den akademiske friheten må også omfatte det ulovhjemlede og vil i sin natur være gjenstand for diskusjon og krysspess. Endringer i styringsformer, finansieringsmåter, resultat- og målstyringsprinsipper, og lover og regler vil kunne få betydelige konsekvenser for akademisk frihet i bred forstand. Det samme vil følgene av en dreining mot sterkere nytteverdi. Slike ytre påvirkere vil dessuten forsterkes dersom de blir førende for faglige prioriteringer og ressursfordelinger internt ved institusjonene.

Et stort dilemma er dermed de ulike og potensielt motstridende interessene mellom individ og institusjon – særlig med det stadige økende trykket på strategiske prioriteringer og spissing – opp mot samfunnets behov og dets forventninger og ønsker for universiteter og høyskoler.

3.2 Institusjonsnivå

Institusjonene er som nevnt bundet og begrenset av politiske føringer og styringssystemer, finansiering og lovverk. Sterkere politiske føringer gjennom tildelingsbrev, styringsdialoger, faglig innretning på studieplasser og finansieringssystemer som favoriserer forskning og utdanning innen politisk definerte tema og områder, vil stå i motstrid til den institusjonelle friheten til egen faglig prioritering. Samfunnets behov og ønsker for kunnskap og kompetanse vil imidlertid normalt forstås som svært legitime – spørsmålet er hvor grensen mellom politisk press/føringer og viktig autonomi går.

I komparative studier ligger Norge ganske godt an hva gjelder institusjonell autonomi.¹ Det er det vel verdt å verne om, for vi ser flere områder hvor den institusjonelle friheten utfordres:

- Finansieringssystemet. Her har innslaget av resultatbaserte tildelinger basert på kvantitative faktorer vært tydelig etter kvalitetsreformen. Dette styrer aktiviteten over på målbare aktiviteter og begunstiger fag/miljøer som evner å produsere mange studiepoeng, PhD-kandidater og publiseringspoeng.

¹ Jf. European University Associations oversikt (<http://www.university-autonomy.eu/dimensions/academic/>).

- Incentivene til og forventninger om at stadig mer av forskningsmidlene skal hentes fra eksterne konkurransearenaer vil like selvfølgelig føre til at institusjonene dreier sine prioriteringer og styrer forskningsaktiviteten over på områder hvor det finnes tilgjengelige midler å konkurrere om. Da kan selvsagt andre viktige og vesentlige områder ende med å bli nedprioritert.
- Det har vært påpekt fra Universitets- og høyskolerådet (UHR) at det selvstendige handlingsrommet for universitetene og høyskolene er blitt mindre som følge av mer øremerkede midler og mer nitide resultat- og målstyringssystemer, herunder innkjøps- og økonomirapporteringssystemer. Effektiviseringspålegg (i form av prosentvise årlige kutt) i offentlig sektor vil også medvirke til å innskrenke det frie handlingsrommet.
- Kvalifikasjonsrammeverk, læringsutbyttebeskrivelser, NOKUTs akkrediteringsrutiner og andre regler og avtaler av nasjonal eller internasjonal karakter som institusjonene plikter å oppfylle, utfordrer også selvbestemmelsen og må veies opp mot fordelene av slikt regelverk for studenter og samfunnet for øvrig.
- Kravet om felles nasjonale eksamener og opptakskrav i enkelte utdanninger vil også bevege seg over på det som tradisjonelt har vært oppfattet som institusjonenes eget domene og kan iallfall delvis sies å innskrenke den fulle friheten over «læreinholdet i undervisningen».
- Opprettelsen og tildeling av studieplasser med tilhørende finansiering er en annen måte å drive faglig styring av enkelte institusjoner på.

Til dette hører også økt oppmerksomhet om nytteverdi og anvendt forskning, noe Solberg-regjeringen har vært veldig tydelige på. Forskning og kunnskap skal bidra til næringsvirksomhet og samfunnsutvikling. Det er legitime forventninger for et samfunn som bruker mye av fellesskapets midler til FoU-virksomhet, men samtidig brer det seg en praksis som i mindre og mindre grad skiller institusjonstypene og dermed vil eksempelvis kravene til forskning ved SINTEF og NTNU bli likere og likere. Igjen må vi dermed spørre om vi ikke trenger tydelige sektorskjeller og arbeidsfordeling, med henvisning nettopp også til akademisk frihet og UH-sektorens institusjonelle autonomi.

Et annet punkt som ikke i særlig grad reflekteres i loven og dens forarbeid, er det gradvise bortfallet av kollegiale organer. Ansatte ledere erstatter valgte ledere, eksterne styremedlemmer (også styreleder) blir utpekt politisk, med det resultat at de vitenskapelig ansatte er i mindretall i de fleste formelle organer. Bortfallet av kollegiale organer, hvor faglige ansatte enten *ex officio* eller som valgte representanter hadde reell innflytelse på institusjonens strategiske veivalg og prioriteringer, medfører en forvitring av et universitetsideal som er sterkt knyttet til den akademiske friheten og den institusjonelle selvstendigheten: prinsippet at det er forskerkollegiet selv som forvalter kunnskapsproduksjonen og -formidlingen. Faren ved å svekke institusjonenes tradisjonelle demokratiske organer inkluderer dermed et tap av medbestemmelse, men også fellesskapsfølelsen og engasjementet for institusjonen. Resultatet kan bli mistillit til lederskapet og en opplevelse ikke av et kollegialt fellesskap, men en alles kamp mot alle om midler.² Dette forsterkes av at avstanden mellom profesjonelle ledere og det vitenskapelige personalet øker med større institusjoner. Posisjonen til kollegiale organer og hvordan den vitenskapelige medbestemmelsen bør ivaretas i dagens UH-landskap trenger absolutt å videreutvikles, både lokalt og sentralt.

Flere argumenterer dessuten for at dagens strømlinjeformede og profesjonelt ledede universiteter, styrt etter målstyringsparametere, forsterker drivere mot ensretting og konformitet, og at det dermed er mindre plass til de geniale, paradigmeskiftende ideene og forskerne. Faren for dette og de konsekvenser det kan få, bør diskuteres mer utførlig.

² Her kan f.eks. vises til ansattoppøret mot universitetsstyret om ledelsesmodell ved NMBU i 2015 og 2016 og Aksel Tjoras «Farvel til det faglige»: <http://www.universitetsavisa.no/leserbrev/article49465.ece>

3.3 Individnivå

Retten til fritt å søke sannheten har alvorlige konsekvenser for jobb og helse for enkelte forskere i andre land. Dette er godt dokumentert av organisasjonen *Scholars at Risk*. I Norge er det sjelden forskere utsetter seg selv og sine nærmeste for direkte fare med sitt forskningsfelt eller ved å publisere eller formidle analyser og resultater av forskning. Det finnes imidlertid sensitive og ganske politiserte områder, hvor offentlighetens trykk og meningsmotstanderes (ikke alltid saklige) kritikk kan oppleves ubehagelig for enkeltforskere. Og det finnes forskningsdiskurser og maktpersoner som kan utøve mer eller mindre subtilt press mot andre forskere med divergerende analyser og konklusjoner.

På individuelt plan har den akademiske friheten dermed en klar grenseflate opp mot generell ytringsfrihet og lojalitet. Fra flere hold har det vært reist bekymring for at det er utviklet en kultur ved flere UH-institusjoner som begrenser ytringsfriheten, i faglige spørsmål så vel som til drift og styre av institusjonene. Ved UiO gikk eksempelvis flere forskere sammen om et opprop for å etablere et vitenskapsombud. Med dagens krav til forskningsressurser i form av utstyr, infrastruktur og arbeidskraft, vil fordelingspolitikken for disse ressursene innvirke direkte på den enkeltes akademiske frihet. Ledere på ulike nivåer som utøver en slik fordelingspolitikk har dermed stor makt, og under lederne kan det utvikle seg konformisme og en lojalitetskultur, hvor man frykter (reelt eller ikke) for videre finansiering og karrieremuligheter ved å fremme kontroversielle synspunkter eller forskningsresultater. Spesielt sårbare er vitenskapelig ansatte uten fast tilsettingsforhold.

Det er legitime og funksjonelt nødvendige stillingsspesifikke avgrensninger av den individuelle akademiske friheten, som ikke er gjeldende for forskerrollen som sådan. En professor i tarmsykdommer kan eksempelvis ikke med henvisning til akademisk frihet hevde en rett til å bruke sin forskningstid og -ressurser på barokkmalerier. Stillingsspesifikke avgrensninger bør likevel «i innhold være kompatible med de grunnprinsipper som gjelder allment for forskning, undervisning eller formidling som virksomhet», som Underdalutvalget formulerte det. Det samme ligger til grunn for vurderingen av koordinering og samarbeid om større prosjekter:

Utvalget vurderer hvordan prinsippet om individuell akademisk frihet bør forstås der oppgavens art fordrer koordinert samarbeid. Utvalget kommer til at den individuelle friheten i slike tilfelle må forstås som frihet til å ta egne initiativ, argumentere ut fra egne faglige vurderinger og – i den grad det er forenlig med de arbeidsforpliktelse som tilligger stillingen – rett til å avstå fra å delta. Etter utvalgets oppfatning kan behov for koordinering av arbeidsoppgaver ikke under noen omstendighet berettige krav til den enkelte forsker/lærer om at hun skal gå på akkord med egen faglig overbevisning. Omvendt gjelder at prinsippet ikke hjemler noe krav på å få være fristilt deltaker i et kollektivt og samordningskrevende prosjekt. (NOU 2006:19, s. 10)

Den absolutte akademiske friheten er dermed begrenset ikke bare av ansettelsesvilkårene som følger av arbeidskontrakten, lovverket og arbeidsgivers styringsrett, men også av ekstern og intern påvirkning/press og de rammebetingelsene som følger av bevilgende myndigheter og andre finansørers disposisjoner og prioriteringer.

3.4 Økt trykk på ekstern finansiering

Økt ekstern finansiering gir større samlede ressurser og vil sammen med faglige prioriteringer kunne bidra til økt forskningskapasitet og muligheten for å gjennomføre større og mer komplekse forskningsoppgaver. Samfunnet og vi som utgjør det (regionalt, nasjonalt og internasjonalt) kan også ha helt legitime ønsker om å få utført forskning på områder som vi mener er viktige for oss. Politiske myndigheter har et ansvar for å målbare, tilrettelegge for og iverksette disse, eksempelvis gjennom særlig satsninger i form av forskningsprogrammer.

Politisk initiert programforskning og næringsinteresser står imidlertid i en viss konkurranse med den uavhengige forskningen. Alle vil være enige i at det må være en balanse mellom den individuelle forskeren og forskningsmiljøets frie og kritiske søken etter sannhet på den ene siden, og samfunnets behov for forskning på den andre. Og balanse er basert på et prinsipp om en vektstang hvor begge sider har likevekt. Når man stadig legger mer over på den ene siden av vektstangen, er det ikke lenger balanse. Spørsmålet er derfor i hvilken grad eksternt finansierte tildelinger kommer som erstatning for midler gitt som basisbevilgninger, og også hvor stor andel av institusjonens egne ressurser som allokeres til å skaffe og drifte eksternt finansierte forskningsprosjekter. De siste norske regjeringene har gjort det klart at forskningsfinansieringen i første rekke skal økes gjennom konkurransearenaer som NFR og EUs rammeprogrammer og gjennom samarbeid med næringslivet. I *Langtidsplan for forskning og høyere utdanning 2015–2024* (s.41) tydeliggjøres også forventningen om at institusjonenes egne midler i større grad skal kanaliseres over til forskningsmiljøer som får støtte fra slike arenaer: «*Dette innebærer at institusjonene må gi de fagmiljøene som lykkes, ekstra gode vilkår*».

Også på individuelt nivå vil insentivene til og forventninger om at forskningsmidlene skal hentes fra eksterne konkurransearenaer styre den enkeltes forskningsaktivitet inn mot områder hvor det finnes tilgjengelige midler å konkurrere om, og dermed også potensielt bort fra det forskeren selv ville ha valgt, om hun sto fritt til å følge sin faglige overbevisning og sannhetssøken. En naturlig konsekvens av at de som lykkes skal gis ekstra gode vilkår i stramme budsjetter, vil naturligvis være at andre som ikke lykkes med å inndrive tilsvarende midler får dårligere vilkår. De som ikke følger prioriteringene eller som arbeider med andre (mindre politisk eller næringsmessig interessante) områder, vil oppleve mindre tilgang til ressurser og dermed en overhengende fare for vitenskapelig stagnasjon og at forskningsmiljøet forvitrer. En klar dreining mot ekstern forskningsfinansiering vil følgelig potensielt ha stor innvirkning på den faglige utviklingen og hvilke fagområder, problemstillinger og personer det satses på. Det er betenkelig og en trussel mot akademiske frihetsidealer for kritisk og uavhengig forskning og utdanning.

En forutsetning for akademisk virksomhet er tid og ressurser. Manglende ressurser til å drive et aktivt FoU-arbeid, vil være en betydelig innskrenking av den akademiske friheten. FoU-ressurser er en knapphet og må selvsagt veies opp mot den enkeltes evne og mulighet til å drive kvalitetsmessig god FoU-virksomhet. Det er imidlertid ikke en nødvendig sammenheng mellom evnen til å utføre god forskning og til å skaffe til veie ekstern finansiering. Flere internasjonale studier viser at en tilspissing på konkurransearenaene fører til mer uredlighet og «oppsiktsvekkende» forskningsfunn, mens nettopp den forskningen som er mer internkritisk anlagt, som å utføre replikasjonsstudier og lignende, blir systematisk underfinansiert.

Når UH-institusjonene i økende grad også skal basere seg på oppdragsinntekter (jf. ny BOA-indikator i finansieringssystemet), er det en fare for at institusjonen oppprioriterer forskning som tilfredsstillende oppdragsgivers behov og nedprioriterer forskning som er kritisk til oppdragene eller oppdragsgiveres virksomhet.³

At stadig mer forskningsfinansieringen kommer fra konkurransearenaer, som dessuten er politisk eller næringsmessig bestemte, forskyver den omtalte balansen mellom forskningsfrihet, samfunnsbehov og næringsinteresser. Det får selvsagt konsekvenser for forskerne og forskningen.

³ Slik f.eks. prof. Svein Sjøberg hevder er tilfelle ved Institutt for lærerutdanning og skoleforskning institutt (UiO) når det gjelder PISA-tester: <http://www.uniforum.uio.no/nyheter/2014/08/instituttet-sensurerer-meg.html>

3.5 Midlertidig ansatte er i spesielt sårbare posisjoner

Universitetsansatte skal slippe å frykte for jobben ved å formidle kontroversielle resultater av forskning. Nettopp derfor er akademisk frihet og uavhengighet så viktig. Sterkt oppsigelsesvern for statlig ansatte tjenestemenn er et ledd i dette. I dag må midlertidig ansatte – som samlet sett er en økende andel av de ansatte i vitenskapelige stillinger ved norske institusjoner – leve med en stor grad av usikkerhet om jobbfremtiden. Deres videre karriere vil oftest være tjent med kortsiktig og «trygg» forskning, hvor man vil være relativt sikker på hvilke resultater man kan komme til innen tidsfristen, og at man styrer unna kontroversielle konklusjoner som vil kunne rokke ved etablerte forskere og ledes oppfatning, dvs. personer som i neste instans vil bedømme arbeidet og mulighet for videre tilsetning.

Midlertidig tilsatte er dessuten utsatt for å kunne bli «intellektuelt trakassert», slik Nils Christian Stenseth formulerte det. Det vil si situasjoner hvor etablerte forskere utøver utilbørlig press på yngre forskeres forskningspublisering, ved å tilrive seg mer prominent forfatterplass enn de fortjener, nekte bruk av data ved visse typer konklusjoner og tilsvarende overtramp. Dette er i strid med god forsknings- og publiseringskikk, og er en trussel mot yngre forskeres akademiske frihet. Med stadig større forskningsteam og flere medforfattere, er dette antakelig et økende problem. I en nylig utgitt rapport fra Sverige oppgir hver fjerde doktorand at deres forskningsresultater er brukt på en måte som bryter med god forskningskikk.⁴ NIFU skal i 2017 gjennomføre en stor undersøkelse blant stipendiater og doktorgradskandidater på vegne av Forskerforbundet. Da vil vi antagelig få vite mer om hvordan dette ser ut i Norge.

3.6 Krav om publisering i visse type kanaler

Et viktig element i den akademiske friheten er retten til å publisere sine forskningsresultater (som altså er lovhjemlet), men også retten til å bestemme i hvilken kanal man ønsker å gjøre det. Det er flere mer eller mindre tydelige krav til hvor(dan) forskning skal publiseres ved norske institusjoner, enten i form av pålegg eller uttalte ønsker, det være seg publisering i Open Access-kanaler, innretninger mot publikasjonskanaler på nivå to eller mekanismer og belønningsordninger for publisering som kan føre til «massepublisering» på nivå én. For å få forskningsresultatene ut til relevante fagfeller eller offentligheten, er det et viktig prinsipp at forskeren selv skal kunne velge publiseringskanal. Eventuelle tilpasninger til mål- og resultatstyringsparametere eller føringer for hva som er akseptable kanaler ut over rene kvalitetskriterier, er ikke uproblematisk. Dette vil ha konsekvenser for både kvaliteten og den akademiske frihet og må diskuteres og vurderes grundig. Ved overgangen til forskningspublisering i tidsskrifter med åpen tilgang, som det nå legges opp til, vil systemet for publiseringsstøtte bli avgjørende. Det er maktpåliggende at det stadig er forskningskvaliteten og ikke institusjonens eller enkeltforskerens disponible midler som blir avgjørende for hvor og om forskningsartikler publiseres.

3.7 Utviklingstrekk og undersøkelser

Akademisk frihet er ingen selvfølge. Vi har sett nylige anslag mot forskeres ytringsfrihet og andre sider av den akademiske friheten ikke bare i ustabile regioner, men også i flere vestlige land. Blant annet hadde Canada før siste regjeringsskifte et forbud mot at forskere ved statlige institusjoner skulle uttale seg uten klarering fra institusjonsledelsen og politiske myndigheter. Det er også fremmet forslag i Storbritannia som forbyr offentlig finansierte forskere

⁴ Universitetskanslersämbetet *Doktorandspegeln: En enkät om doktorandernas studiesituation* (Rapport 2016:18).

«to lobby government and parliament», noe som i praksis betyr et forbud mot å fremme råd direkte til myndighetene basert på egen forskning. «*Erfaringene fra Canada og Storbritannia viser at forskningens frihet ikke er trygg selv i land som politisk og akademisk likner vårt eget. Det bør være et varsko til oss alle*», skriver Trond Amundsen (professor NTNU) i et innlegg på Forskning.no (23/4-16).

Det er heldigvis også en viss politisk vilje i Europa til å anerkjenne og tydeliggjøre akademisk frihet. Nesten 400 universitetsrektorer har undertegnet Magna Charta Universitatum, en erklæring om akademisk frihet utferdiget til feiring av universitetet i Bolognas 900-års markering i 1988 og som er underlagt oppfølging fra Magna Charta Observatory.⁵ Forskerforbundet har sammen med sine søsterorganisasjoner i Norden vedtatt en resolusjon om akademisk frihet og lignende opprop finnes verden over.⁶ I tilknytning til implementeringsrapportene som utarbeides som et ledd i Bolognaprosessen (BFUG) har ministermøtet bedt om at også institusjonell autonomi og akademisk frihet skal inn som en indikator. Dette ut fra en tanke om at en i implementeringsrapportene skal ha et sterkere fokus på fundamentale verdier i et Europa med økt spenningsnivå. Her vil det være viktig å overbevise ministermøtet om verdien av akademisk frihet også for den enkelte lærer og forsker.

En spørreundersøkelse fra 2007, utført av Terence Karran og hans team fra University of Lincoln sendt ut til vitenskapelig ansatte over hele Europa,⁷ viser at kunnskapen om akademisk frihet og dens forpliktelser og vern er noe begrenset i Norge:

- 60 % vet ikke om egen institusjon har en policy på akademisk frihet.
- 35 % er ikke enige i at de har en «adequate working knowledge of the concept of academic freedom».
- Bare 18 % mener egen institusjon har bidratt med en adekvat introduksjon til akademisk frihet.
- Rundt 80 % sier de ønsker mer informasjon og like mange etterlyser seminarer og diskusjoner om akademisk frihet ved egen institusjon.

Det er dermed lett å peke på at institusjonene bør føle ansvar for og seg kallet til å gjøre mer for å diskutere, tydeliggjøre og verne om den akademiske friheten.

Videre viser undersøkelsen at de vitenskapelig ansatte støtter valgt ledelse og oppfatter at institusjonens autonomi er blitt innskrenket de siste årene, og norske vitenskapelig ansatte utmerker seg med sin skepsis til eksternt styreflertall.

Blant andre hovedfunn kan nevnes:

- Over 35 % mener også at forskningsfriheten er redusert de siste årene.
- Over 60 % mener meritteringssystemene i for stor grad legger vekt på antall forskningspublikasjoner og ikke kvaliteten på dem.
- To av tre (65 %) er enig i at det å måtte «apply for funds for specific projects stops me from choosing topics that my “academic instinct” tells me are worth while».
- Over 80 % mener også at fast ansettelse er viktig for kvaliteten på forskning og høyere utdanning og for akademisk frihet.
- Over 60 % mener respekten for akademisk frihet har gått ned det siste tiåret.
- 22 % sier de har praktisert selvsensur pga. faglige synspunkter.
- 10 % mener de er blitt truet med eller utsatt for disiplinære reaksjoner pga. oppfatninger de har gitt uttrykk for i lukkede fora ved egen institusjon.

⁵ <http://www.magna-charta.org/>. Også andre initiativ er tatt for å fremme akademisk frihet, eksempelvis The Auckland Declaration: <http://unike.au.dk/the-auckland-declaration/>

⁶ <https://www.forskerforbundet.no/nyheter/2016/forsvar-den-akademiske-friheten/resolusjon-fra-nordisk-mote-2016/>

⁷ <https://www.lincoln.ac.uk/home/research/researchshowcase/academicfreedom/>.

4 Instituttsektoren

Der universitetene skulle stå fritt og drive grunnleggende forskning, har instituttsektoren en bakgrunn med mer vekt på anvendt forskning. En rekke stiftelser og forskningsinstitutter vokste fram som svar på enkeltdepartementers behov for forskning innen sitt forvaltningsområde. Flere av disse instituttene består i dag, med vekt både på forvaltnings- og forskningsoppgaver, mens andre er privatisert og lever i et oppdragsmarked. Andre forskningsinstitutter er utspring fra universiteter og høyskoler, og har fra begynnelsen vært organisert mot anvendt forskning og næringssamarbeid. Instituttsektoren er stadig heterogen og består av alt fra store statlige institutter med grunnbevilgninger direkte fra enkeltdepartement, til små private institutter med eller uten basisbevilgning gjennom Forskningsrådets ordning.

Samfunnsoppdraget til forskningsinstituttene som mottar statlig basisfinansiering er at de skal «*bidra med forskning av høy kvalitet og relevans til anvendelse i næringsliv, forvaltning og samfunnet for øvrig*» (NFR, retningslinjer for statlig basisfinansiering av forskningsinstitutter). Sektoren skal fungere som et bindeledd mellom næringsliv og forskning og som kunnskapsleverandør for offentlige organer lokalt, regionalt og nasjonalt. Forskningsinstituttene utgjør en sentral del av det norske forskningssystemet og er i omfang nesten like stor som UH-sektoren målt i totale FoU-utgifter.

Foruten en liten basisfinansiering er instituttene inntekter basert på at de ansatte selv skaffer til veie ressurser ved å søke midler og oppdrag. Oppdragsgiver har i ulik grad innvirkning på valg av tematikk og gjennomføring, noen ganger også på resultater og publisering av disse. Mange oppdrag har for eksempel en politisk dimensjon ved seg, som aktualiserer spørsmål om forskningsfrihet. Forskning som skal danne kunnskapsgrunnlag for politiske beslutninger, næringsutvikling og tiltak som får konsekvenser for enkeltmennesker eller grupper av mennesker, stiller strenge krav til forskerens integritet og uavhengighet og forskningens validitet og reliabilitet. Forskerne i instituttsektoren må dermed også sikres full frihet uten instruksjoner eller press når det gjelder valg av metode, gjennomføring og publisering av resultater.

For forskerne i instituttsektoren er det dessuten viktig å ha et eierskap til forskningsresultatene og kunne bruke materialet til andre egeninitierte studier og publisere dette i ønskede kanaler. Publiseringens frihet kan imidlertid i noen grad ha legitime begrensninger, enten det gjelder kommersielle hensyn (som patenter, konkurransevridende informasjon eller andre former for bedriftshemmeligheter) eller samfunnsinteresser (personvern eller rikets sikkerhet).

Strukturendringer og omorganiseringer i hele forskningssektoren, samt ønsket om at ulike institusjoner og sektorer skal konkurrere om de samme forskningsmidlene, bidrar til å gjøre forskjellene mellom UH-sektoren og instituttene mindre. I tillegg kommer det faktum at forskningsinstituttene også er utsatt for konkurranse idet offentlig forvaltning i en stadig større utstrekning etterspør konsulenttjenester i et mer uklart konsulentmarked, med helt andre krav og avtaler. Begge deler har relevans for problemstillinger knyttet til forskningsvilkår, uavhengighet og akademisk frihet i instituttsektoren.

4.1 EUs Charter & Code

EU har utviklet the European Charter for Researchers and the Code of Conduct for the Recruitment of Researchers (Charter & Code) som et virkemiddel for å møte utfordringer knyttet til forskerrekuttering og -mobilitet på nasjonalt og europeisk nivå. Dokumentene inneholder anbefalinger om ansvar og forpliktelser for forskere, arbeidsgivere og finansierer når det gjelder arbeidsvilkår, kunnskapsutvikling, kunnskapsdeling og karriereplanlegging. Forskningsinstituttene fellesarena og Norges Forskningsråd nedsatte et utvalg i 2013 som skulle gjennomføre en avviksanalyse av Charter & Code for den norske instituttsektoren.

Dokumentets første punkt definerer forskningsfrihet og må kunne betraktes som en ekvivalent til akademisk frihet. Konklusjonene i avviksanalysen var at prinsippet er godt etablert i Norge og at bevisstheten om de mulige spenningene mellom forskningsfrihet og andre sentrale hensyn var høy.

Fra EUs Charter & Code; 1.1 Forskningsfrihet

Forskere skal i sin forskning fokusere på menneskehetens beste og på å utvide grensene for den vitenskapelige kunnskap, samtidig som de har tanke- og ytringsfrihet og frihet til å identifisere metoder for å løse problemer som er i tråd med anerkjente etiske prinsipper og praksiser. Forskere skal imidlertid erkjenne at denne friheten kan være gjenstand for begrensninger som følge av spesielle omstendigheter knyttet til forskningen (herunder tilsyn/veiledning/ledelse), driftsmessige begrensninger, f.eks. av budsjettmessige eller infrastrukturelle årsaker, eller – særlig i industrisektoren – begrensninger som følge av immaterielle rettigheter. Slike begrensninger skal imidlertid ikke gå på tvers av de anerkjente etiske prinsippene og praksisene som forskere må følge.

4.2 Internasjonal komparativ forskning om akademisk frihet i instituttsektoren

Bryden og Mittenzwei har i en artikkel diskutert utfordringer med akademisk frihet i instituttsektoren i flere land.⁸ De understreker akademisk frihet som et gyldig universelt konsept, uavhengig av politisk syn og pågående politiske prosesser, og derfor viktig for demokratiet og den offentlige debatten. Forfatterne skiller mellom to nivåer av akademisk frihet og anslag mot den. Den ene er knyttet til aktive forsøk på å manipulere forskningsresultater og hindre publisering, den andre er en avgrensende dimensjon, knyttet til tilgang på ressurser, som forskningstid, dataregister, nødvendig utstyr og litteratur. De konkluderer i sin studie med at det er vanskelig for forskere og institusjonene å stå imot krav og press fra sine finansører, og at akademisk frihet er under et særlig press ved forskningsinstituttene fordi de ikke har den samme grad av autonomi og selvstyre som UH-sektoren. Tilkjemping av akademisk frihet er likevel særlig viktig i sektoren fordi den anvendte forskningen inngår i en forsknings-, kunnskaps- og politikktutviklingsyklus. Historisk har det vært tette bånd mellom statlige forskningsinstitutt og forvaltningen og de tette relasjonene kan være problematisk for den akademiske friheten.

Tilgangen til ressurser kan også utfordre krav til validitet og integritet for forskerne. Det er viktig å anerkjenne at akademisk frihet er noe mer enn valg av metode og rett til publisering. Det vil være en nødvendig garantist for forskernes framtidige uavhengighet, troverdighet og integritet.

For å realisere dette er det særlig viktig å arbeide for transparens i forskning og ytringsfrihet for forskerne. Det er også avgjørende å utvikle bestillerkompetanse hos oppdragsgivere, slik at de har bedre kunnskap om hva forskningen kan gi av svar, hva de kan kreve og hva de ikke kan kreve av forskerne. Dette vil bedre samarbeidsklimaet og gi bedre forskning som kunnskapsgrunnlag for fremtidig politikktutvikling.

4.3 Forskerforbundets egne undersøkelser

En undersøkelse blant Forskerforbundets medlemmer i instituttsektoren fra 2014 (skriftserien 7/14) viste at oppdragsgiver i relativt liten grad blandet seg inn i forskernes arbeid. Medlemsundersøkelsen viste at det er særlig med tanke på tid og gjennomføringshastighet at forskerne i instituttsektoren opplever interessekonflikt med oppdragsgiver: 31 prosent av forskerne hadde opplevd dette i noen grad, 18 prosent i stor grad.

⁸ «Academic Freedom, Democracy and the Public Policy Process» i *Sociologia Ruralis* 53:3, 2013

Undersøkelsen viser videre at standardkontrakten i hovedsak benyttes for forskningsoppdrag, men signaler fra Forskningsinstituttens fellesarena (FFA) tyder på at konsulentkontrakten brer om seg i noen områder og at konklusjoner i slike prosjekter presenteres som forskning. Det rapporteres også om økende tidspress og registerdatakostnader – noe som igjen utfordrer forskningens kvalitet og integritet.

4.4 En forskningsbasert forvaltning?

Offentlig sektor og forvaltning er storforbruker av oppdragsforskning, noe som stiller store krav til bestillerkompetanse og kvalitet i hele prosessen. Vi må alle være trygge på at den forskningen som ligger til grunn for politiske og forvaltningsmessige beslutninger er utført på en faglig forsvarlig og kompetent måte, at den holder høy kvalitativ standard og er etterprøvable. Dette forutsetter selvsagt også at forskerne som utfører den er uavhengige og at resultatene av forskningen ikke forandres, siles, underslås eller misbrukes på annet vis. Oppløftende var i så måte *Forskerløftet* om å respektere forskning, som alle stortingspartiene undertegnet 15/11-16.⁹

Noen ganger utfordres uavhengigheten ved at oppdragsgiver ønsker å påvirke og instruere forskerne på en måte som helt klart går ut over den akademiske friheten. Dette så vi da Arbeidsdepartementet i 2010 ønsket å endre konklusjonen i en forskningsrapport om sykefravær utført av SINTEF. I andre sammenhenger har vi sett at statlige oppdragsgivere og myndighetspersoner har bidratt til å så tvil om forskeres habilitet eller rett ut har forsøkt å instruere forskere etter sterkt press fra tredjepart. Dette har vi nylig sett flere eksempler på knyttet til havbruk og oppdrettsnæringen som har involvert forskningsmiljøer ved Havforskningsinstituttet og NINA. Andre ganger får forskere mer eller mindre tydelig munnkurv.

I 2009 skrev en forsker ved Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning (NILF) en kronikk hvor han kritiserte norsk landbrukspolitik. Ekspedisjonssjefen i Landbruksdepartementet reagerte kraftig og skrev til NILFs direktør at dette var fri synsing som var skadelig for NILFs omdømme. NILF-saken fikk mye oppmerksomhet. Den dreide seg i utgangspunktet om forskernes ytringsfrihet og dannet en viktig presedens i tolkningen av akademisk frihet i instituttsektoren. Saken endte med at landbruksministeren erklærte at forvaltningen ikke kan styre forskerne og tilsvarende kan ikke en enkeltforsker uttale seg på vegne av instituttet. Dette ble etterfulgt av en enstemmig innstilling til Stortinget om en tydeliggjøring av prinsippet om akademisk frihet for forskere som ikke omfattes av universitets- og høyskoleloven (Innst. 135 S, 2009–2010).

Foranledningen til denne innstillingen var et Dokument 8-forslag fremmet av Venstre (Dokument 8:7 S, 2009–2010), for å sikre også forskere utenom UH-sektoren akademisk frihet i lovverket. Stortinget forkastet imidlertid ideen om å lovregulere denne friheten, men ba likevel regjeringen «*fremme forslag som på egnet måte tydeliggjør den akademiske frihet for forskere ved institusjoner som ikke omfattes av universitets- og høyskoleloven*». At det ikke var nødvendig med egen lovhjemmel for instituttsektoren begrunnet daværende forskningsminister med at instituttens virksomhet ikke alltid er sammenliknbar med UH-sektorens. Prinsippene kan ikke uavkortet legges til grunn for alle organisasjoner som bedriver forskning, men grunnprinsippet gjelder for all vitenskapelig produksjon. Hvilke konsekvenser dette får for forskningsinstituttene som nå fortløpende inkorporeres i UH-sektoren, er det tilsynelatende ingen som har diskutert. Helt sentralt står grunnprinsipper som metodevalg og rett til publisering.

⁹ <https://www.forskerforbundet.no/Documents/fpolsem/Forskerloeftet.pdf>

Verdt å merke seg i denne sammenhengen er særlig mindretallets (i dag regjerings- og støt-tepartier) kommentarer til stortingsbehandlingen av Venstres Dokument 8-forslag (Innst. 135 S, 2009–2010¹⁰):

Komiteens medlemmer fra Høyre, Kristelig Folkeparti og Venstre mener likevel at flere forhold kan bidra til å utfordre de grunnleggende prinsipper for akademisk frihet, bl.a. økende målstyring og flere politiske føringer, økende grad av oppdragsforskning i instituttsektoren, samt at stadig flere prosjekter krever samarbeid mellom ulike aktører i Norge og også internasjonalt.

I kjølvannet av disse sakene og behandlingen i Stortinget skjedde det to ting. En passus om å sikre forskningsfrihet ble implementert i Forskningsrådets retningslinjer for forskningsinstitutter som mottar basisbevilgning:

8) Instituttet må legge til rette for at prinsippene om akademisk frihet skal gjelde for all offentlig finansiert forskning som utføres av forskere ansatt ved instituttet, så fremt det ikke kommer i konflikt med arbeidsgivers styringsrett. Forskningsrådets oppfølging av punktet om akademisk frihet avgrenses til å innhente en egenerklæring fra instituttene.

Daværende kunnskapsminister Tora Aasland innskjerpet dessuten bruken av standardkontrakten for forskningsoppdrag, som sikrer forskningsfriheten på de omtalte punktene, for hele forvaltningen. Imidlertid er det tegn som tyder på at departementer, direktorater og andre deler av offentlig forvaltning i stadig større grad nå etterspør konsulentoppdrag – også i tilfeller der forskningsoppdrag antagelig hadde vært riktig – og dessuten behandler og framstiller konsulentrapporter som om det var forskningsresultater. Konsulentkontrakten (*Avtale om utrednings- og utviklingsoppdrag fra Konsulent*; DIFI) skal ikke brukes for forskningsoppdrag; kontrakten er utformet slik at den gir kunden (statsforvaltningen) retten til å diktere og etterprøve innhold og metodevalg, og den sikrer kunden alle rettigheter til resultatene.

Utskillelsen og privatiseringen av flere forskningsinstitutter, nedbygging av forvaltningsorganers forskningsvirksomhet og en økende grad av konsulentoppdrag, viser en klar trend bort fra forskningsbasert forvaltning til en mer uklar «kunnskapsbasert» forvaltning, fundert på konsulenttjenester. Dette undergraver forvaltningens mulighet til å bygge opp og utvikle relevant forskningskompetanse og gjør den dermed prisgitt den til enhver tid ledige kompetansen i et oppdragsmarked. I sum vil dette kunne utfordre tilliten til at politiske og forvaltningsmessige beslutninger er fattet på et mest mulig korrekt faglig grunnlag, og igjen gi grobunn for populisme og mistro.

Kunnskapsdepartementets beskrivelse av Standardavtale for FoU-oppdrag

Offentlig sektor er oppfordret til alltid først å vurdere bruk av denne avtalen når en inngår avtaler om forsknings- og utredningsarbeid. Alle deler av avtalen kan tilpasses behovene i de spesifikke oppdragene. Avvikende avtalevilkår på de prinsipielle delene av standardavtalen bør imidlertid begrunnes særskilt.

Standardavtalen utgjør et solid rammeverk for hvordan offentlige oppdragsgivere kan sikre at forsknings- og utredningsoppdrag gjennomføres innenfor anerkjente vitenskapelige og etiske prinsipper, at både oppdragsgiver og oppdragstaker har rettigheter til resultatene og at resultatene kommer ut i offentligheten. Avtalen er til bruk for alle som ønsker uavhengig oppdragsforskning med høy legitimitet. Grunnlaget for offentlige beslutninger må være utarbeidet på en faglig god måte, og ikke minst med åpenhet. Bare slik kan allmennhetens tillit til forskning og utredninger generelt og til kunnskapsbasert politikk opprettholdes.

¹⁰ [Innst. 135 S \(2009–2010\)](#)

Utdrag fra standardavtale for konsulentoppdrag (DIFI)

Konsulenten skal benytte de standarder og/eller metoder eller lignende som Kunden eventuelt har angitt i bilag 1.

Kunden skal gis mulighet til å kontrollere og etterprøve Konsulentens arbeid og at oppgitte standarder/metoder følges.

Eiendomsrett, opphavsrett og andre relevante materielle og immaterielle rettigheter til oppdragets resultater tilfaller Kunden når betaling er skjedd, med mindre annet er avtalt i bilag 6, og med de begrensninger som følger av annen avtale eller ufravikelig lov.

Rettighetene omfatter også rett til endring og videreoverdragelse, jf. lov 12. mai 1961 nr. 2 om opphavsrett til åndsverk mv. (åndsverkloven) § 39b.

5 Forskning i andre sektorer

Forskning utføres mange steder og i flere sektorer utenom UH- og instituttsektoren, som ved helseforetakene, i det private næringsliv, i organisasjonslivet, offentlig forvaltning og arkiv-, bibliotek- og museumssektoren (ABM). Tilsynelatende fikk stortingsbehandlingen av UH-loven og den videre presiseringen for instituttsektoren ingen konsekvenser for andre sektorer. Den akademiske friheten og ideen om forskernes integritet står neppe like sterkt i alle sektorer. I private bedrifter vil bevisstheten om og praktiseringen av forskningsfrihet variere stort, mens idealene nok står sterkere blant sykehusforskere som lever tettere på den akademiske verden.

5.1 Medisinsk forskning i helseforetak

I den medisinske forskningen er det tette koblinger til kommersielle aktører, patentutvikling og eksterne fond med til dels sterke føringer, og store, utstyrstunge prosjekter. Forskningsetisk svært problematiske sider ved legemiddelforskning, med hemmelighold og «fabrikkerte» forskningsrapporter, er godt kjent og ble blant annet presentert på Forskerforbundets forskningspolitiske seminar i 2015. Forskere og institusjoner har gått sammen om et opprop, kalt AllTrials, for å få offentliggjort alle forskningsresultater og studier av medisinsk behandling.¹¹ Bevegelsen mener halvparten av slike studier ikke ser dagens lys, med store negative konsekvenser for pasienter og forskersamfunnet.

Forskning innen medisinske fag reguleres i stor grad av lover om personvern og dyrevelferd, samt forskningsetiske regler som skal beskytte svake parter og dermed begrense hva og hvem det kan forskes på og hvordan. Helsinki-deklarasjonene, som bygger på Nürnbergkodeksen, er sammen med de generelle forskningsetiske retningslinjer utarbeidet av De nasjonale forskningsetiske komiteer sentrale regulatorer ved valg av forskningsobjekt og metode. Slik sett kan vi si at personvernet og forskningsetikken setter tydelige og legitime grenser for forskningsfriheten til medisinske forskere.

Det har fra flere hold, blant annet av professorer i medisinsk etikk, vært pekt på en ukultur innen flere medisinske forskningsmiljøer, som tenderer mot forskningsuredelighet og intellektuell trakassering. Vancouverreglene, som er utarbeidet av International Committee of Medical Journal Editors, gir praktiske og etiske retningslinjer og stiller krav som de fleste medisinske tidsskrifter skal følge ved publisering av vitenskapelige artikler. I helsesektoren preges imidlertid forskningsarbeidet og prosessene tidvis av hierarkiske tradisjoner, som innebærer at gruppeledere automatisk skal stå som medforfattere eller kan stoppe forsk-

¹¹ <http://www.alltrials.net/>

ningsprosjekter som de ikke er tilfreds med. Dette medvirker til å skape splid, også om forfatterskap. Det er særlig stipendiater og yngre forskere som opplever konflikter knyttet til forfatterskap og andre innskrenkninger av sin akademiske frihet. Sammen med en svært høy andel forskere på midlertidige kontrakter utfordrer dette den enkeltes faglige frihet og selvstendighet i betraktelig grad, men reiser også spørsmålet om ansvaret for etterprøvbarhet og redelighet. Omfanget og konsekvensene av dette er noe vi trenger å belyse og vite mer om. Vi må etterlyse gode, forskningsbaserte analyser på dette feltet.

5.2 ABM-sektor

I arkiv-, bibliotek- og museumsinstitusjoner der det drives forskning, er det mest prekære problemet for de ansatte å få tid til forskning og utviklingsarbeid. Forskerforbundets medlemsundersøkelse fra 2013 (skriftserien 5/13) viste at FoU-arbeidet er lite regulert, avklart og dermed lite forutsigbart for mange av de ansatte i ABM-sektoren. Litt over halvparten av de spurte oppga at det var meningen at de skulle ha forskningsoppgaver som en del av arbeidsoppgavene, men kun 64 prosent av disse hadde dette regulert i arbeidsavtale eller liknende. Den samme uklarheten framkommer av Arkivmeldinga.¹² FoU-arbeidet skyves ut av ramme- ne for normalarbeidsdagen og gjøres i stor grad på fritiden. Dette bidrar ikke til gode rammebetingelser for forskning og akademisk frihet.

Forskere i ABM-sektoren savner dessuten en arena for registrering av forskningsresultater. Det er kun Nasjonalmuseet som kan registrere sitt FoU-arbeid i det nasjonale forskningssystemet CRISTin. At ABM-sektoren ikke får registrert sin FoU-aktivitet på samme måte som institutt, helse og UH-sektoren, gjør arbeidet lite synlig og gir et ubalansert bilde av den forskning som gjennomføres innen humaniorafagene. Det hemmer også institusjonenes muligheter for samarbeid med andre forskningsinstitusjoner i andre sektorer, og dermed innskrenkes også forskningsfriheten.

På kulturfeltet råder prinsippet om «armlengdes avstand», som en slags ekvivalent til akademisk frihet. Dette prinsippet gjelder også på kulturfeltet internasjonalt, men med ulik organisering og forvaltning. Prinsippet innebærer at statlige myndigheter ikke skal detaljstyre eller uttrykke meninger om formidling ved kulturinstitusjoner som f.eks. museumsvirksomheter. Det kan også referere til beslutningsprosesser og organisasjonsstruktur.

Prinsippet om faglig frihet er nedfelt i Museumsmeldinga (St.meld. nr. 49, 2008–2009). Det knyttes til institusjonenes samfunnsoppdrag som er å utvikle og formidle kunnskap om menneskers forståelse av og samhandling med sine omgivelser.

«I dette ligger stor faglig frihet og samtidig utfordringer for museene i å definere og avgrense hva som er relevant og viktig i et samfunnsperspektiv. Dette er et faglig kjerne- spørsmål i museene som krever kontinuerlig analyse og refleksjon» (s. 145).

Prinsippet om armlengdes avstand er også nedfelt i samme melding og henviser til institusjonsnivået mer enn til den enkelte forsker, den er en pendant til den akademiske institusjonelle autonomi:

«Museene skal ha en faglig fri stilling som gir handlingsrom for å stille kritiske spørsmål vedrørende både fortid og nåtid. Dette forutsetter armlengdes avstand til eiere og offentlige myndigheter.»

¹² Meld. St.7 2012–2013, side 73

Kulturrådet er i norsk sammenheng et «armlengdesorgan» som skal operere mellom departementsstyring og fagkyndighet. Prinsippet om armlengdes avstand ble eksempelvis satt på prøve våren 2016 når forsvarssjefen gjorde forsøk på å instruere Heimevernsmuseet til å korrigere tekstene i en utstilling om 2. verdenskrig etter press fra den polske ambassadøren.

Viktige mål for ABM-sektoren framover blir å forsvare en sterk faglig integritet gjennom armlengde-prinsippet og kjempe for ressurser til uavhengig FoU-virksomhet.

6 Avsluttende kommentar

Forskerforbundets arbeid for ivaretagelse av akademisk frihet i forskningsutøvende sektorer er forankret i så vel verdiplattform som arbeidsprogram for perioden 2016–2018. Dette notatet argumenterer for at høy bevissthet og årvåkenhet omkring institusjonenes autonomi og den enkelte forskers faglige frihet og integritet er nødvendig. Akademisk frihet utfordres av en rekke utviklingstrekk, som hver for seg og samlet, gir grunn til bekymring og fordrer oppfølging. I arbeidsprogrammet heter det:

Hindringer for reell akademisk frihet oppleves ofte i form av mangel på ressurser og tid eller usikkerhet om fremtidig finansiering og tilsettingsforhold. Oppfølging av akademisk frihet i praksis forutsetter at både den enkelte institusjon og den enkelte ansatte gis betingelser og handlingsrom til å kunne oppfylle sitt samfunnsoppdrag på en måte som sikrer kvalitet og legitimitet.

Forskerforbundet må påta seg et «vaktbikkje-ansvar» for akademisk frihet. Forbundet må søke å skape bevissthet om ytre drivere som påvirker akademisk frihet og mulige konsekvenser av endringer i struktur, finansiering og organisering av forskning og høyere utdanning. Samtidig må vi lokalt og sentralt videreføre arbeidet for å ivareta det helt grunnleggende:

- å sikre den enkeltes jobbsikkerhet, FoU-tid og mulighet til nysgjerrighetsdreven, uhildet kunnskapssøken,
- å tilrettelegge for at den enkelte fritt kan og vil delta i det offentlige ordskifte og drive forskningsformidling,
- å påse at undervisningen er forskningsbasert og skjerper kritisk tenkning,
- å stanse intellektuell trakassering og uredelighet,
- å bevare medbestemmelsen og kollegiale organ med ansvar for faglige prioriteringer og kvalitetsutvikling.

Forskerforbundet
Postboks 1025 Sentrum
0104 Oslo
Telefon 21 02 34 00
post@forskerforbundet.no
www.forskerforbundet.no